

Linearita a kontinuita. Příspěvek k výzkumu průmyslové krajiny na příkladu Frýdlantska

Petr FREIWILLIG

ANOTACE: Studie se zabývá fenoménem lineární průmyslové krajiny, která se ve zřetelných formách utvořila na pomezí Čech, Německa a Polska, ve Frýdlantském výběžku. Dokazuje, že její struktura byla předurčena nejen morfologií terénu a hydrografickými poměry, ale také středověkými a novověkými osídlovacími schémata a demografickými poměry. Zdůrazňuje kontinuitu mezi protoindustriálním vývojem a industrializací regionu, stimulovanou textilní výrobou. Upozorňuje na nutnost vnímat výrobní stavby v měřítku celé krajiny a prezentuje možné výsledky takového přístupu.

Úvodem

Frýdlantsko je dnes periferní lokalitou České republiky, postiženou ve 20. století celým řetězcem jevů, které způsobily dlouhodobou stagnaci, či spíše depresi území: nejprve zbídačení a pokles populace, způsobené 1. světovou válkou, následně vznik Československa, který se projevil ztrátou privilegovaného postavení zdejších Němců a oslabením tradičních hospodářských vazeb s okolními německými územími.¹ Dalším nepříznivým faktorem se stala pozemková reforma po roce 1926, která podlomila sílu clam-gallasovského velkostatku.² Následovala hospodářská krize 30. let 20. století, která postihla zejména lehký, exportně orientovaný průmysl v pohraničí a těžce dolehla i na zdejší výrobu. Tragické události 2. světové války vyústily v odsun Němců, kteří ve frýdlantském okrese v roce 1930 tvořili 95 % populace.³ Je nabíledni, že téměř úplná výměna obyvatelstva a dosídlení zde, na rozdíl od velkých měst a bohatých severočeských průmyslových center, v čele s blízkým Libercem, neprobíhaly snadno a rychle. Pracovní příležitosti se nabízely zejména v zemědělství, lesnictví a textilním průmyslu, což spolu s neatraktivní pohraniční polohou za Jizerskými horami vytvořilo podmínky pro postupné vysídlování vesnic, vedoucí k velkým ztrátám na domovním fondu. Tento jev však na industrializovaném Frýdlantsku, na rozdíl od oblastí tzv. chudých Sudet na jihozápadě a jihu země, nenabyl tak apokalyptického měřítka. Po jisté populační stabilizaci v 70. a 80. letech, spojených s – byť omezenými – investicemi do zdejšího textilního průmyslu a zemědělství (organizovaného zde formou státních statků), přišel listopad 1989. Podniky textilního průmyslu – tradičně největší zaměstnavatelé regionu – v průběhu 90. let postupně zanikly, což vytvořilo problém s dlouhodobě nevyužitými chátrajícími výrobními areály. Dále došlo k citelnému poklesu zemědělsky obhospodařovaných ploch. Logickým vyústěním se i kvůli nepříznivé kvalifikační

skladbě populace stala dlouhodobě vysoká míra nezaměstnanosti se všemi doprovodnými sociálními jevy. Ačkoliv v posledních zhruba deseti letech lze pozorovat postupné hospodářské oživení oblasti, stejně jako snižování podílu nezaměstnaných osob (v listopadu 2016 činil v obvodu obce s rozšířenou působností Frýdlant 6,8 %), zůstává Frýdlantský výběžek ekonomicky a společensky okrajovou zónou, závislou na pracovních příležitostech v nedalekém krajském městě.

Tolik k současnosti. S ní příkrě kontrastuje stav v minulých staletích. Dnes je těžké uvěřit, že v polovině 17. věku, nedlouho po skončení třicetileté války, patřilo panství Frýdlant (spolu se sousedním libereckým) k vůbec nejlidnatějším v celých Čechách. Ve dvou městech a dvačtyřiceti vrchnostenských a lenních vsích zde žilo 7 346 lidí.⁴ Jak soudí Jaroslav Čechura, který na tento překvapivý fakt upozornil, převyšovalo je patrně pouze panství Český Krumlov s více než devíti tisíci obyvateli, to však mělo více než dvě stě vesnic.⁵ Čechura Frýdlantsko charakterizuje jako „středně veliké, zato neobyčejně lidnaté severočeské panství, které poněkud vybočuje z obecné představy o průběhu rekatolizace pobělohorských Čech. Tento proces se protáhl na Frýdlantsku hluboko do 17. století. Zatím nelze stanovit přesnější chronologii, zdá se však, že počátky „náboženského obratu“ souvisejí s evidencí nekatolíků v roce 1651. (...) Zdá se přesto, že v redernovské a valdštejnské éře zde žilo patrně ještě více lidí, než je doloženo v polovině 17. století“.⁶ Výrazný úbytek poddaných se však podařilo velmi rychle vyrovnat – k roku 1729 je na panství uváděno 16 285 osob.⁷ Pro srovnání: Sommerova topografie z roku 1834 zaznamenává 32 203 osob, přebývajících v 5 452 domech, rozprostřených ve dvou městech a 47 vesnicích.⁸ Může se zdát překvapivé, že o zhruba sto let později, roku 1921, frýdlantský okres čítal 41 225 obyvatel. Z nich 60 % pracovalo v průmyslu, zejmé-

na textilním.⁹ Jde o nárůst o 9 022 osob, což se vzhledem k tomu, že v roce 1834 stálo Frýdlantsko na počátku a roku 1921 na konci industrializace, může zdát poměrně málo.¹⁰ Celkový obraz demografického vývoje podává

■ Poznámky

1 V některých lokalitách byly ztráty populace velmi citelné. Např. v Novém Městě pod Smrkem je k roku 1910 zaznamenáno na 5 657 obyvatel, k roku 1921 pak pouze 4 311, tedy pokles o 23,79 %. V Jindřichovicích pod Smrkem činil pokles 22,34 % (2 525 ku 1 961 obyvatelům). Srov. Rudolf Anděl – Roman Karpaš et al., *Frýdlantsko, Minulost a současnost kraje na úpatí Jizerských hor*, Liberec 2002, s. 226.

2 Hana Slavičková – Antonín Slaviček, *Inventář fondu Velkostatek Frýdlant 1381–1946*, Děčín 2001, s. VI–VIII.

3 Viz Anděl – Karpaš (pozn. 1), s. 227.

4 Alena Pazdzerová (ed.), *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Boleslavsko*, Praha 1994, s. 275.

5 Jaroslav Čechura, Žili snad na panství Frýdlant v 17. století ivi? K metodice studia velkostatkových struktur střední Evropy raného novověku, *Časopis Národního muzea* CLXVIII, 1999, s. 1–20, zde s. 2.

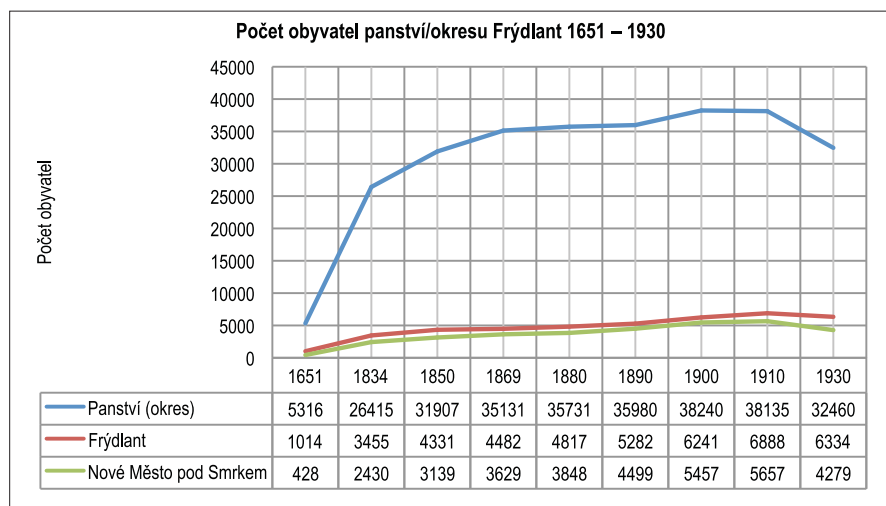
6 Idem, Panství Frýdlant po třicetileté válce (Norma, konfessionalizace a každodenní realita), in: Veronika Boháčová – Veronika Kucrová (edd.), *Sedláci si dělají, co chtějí. Sborník vybraných prací profesora Jaroslava Čechury*, Praha 2012, s. 202–214, cit. s. 208–209.

7 Idem (pozn. 5), s. 13.

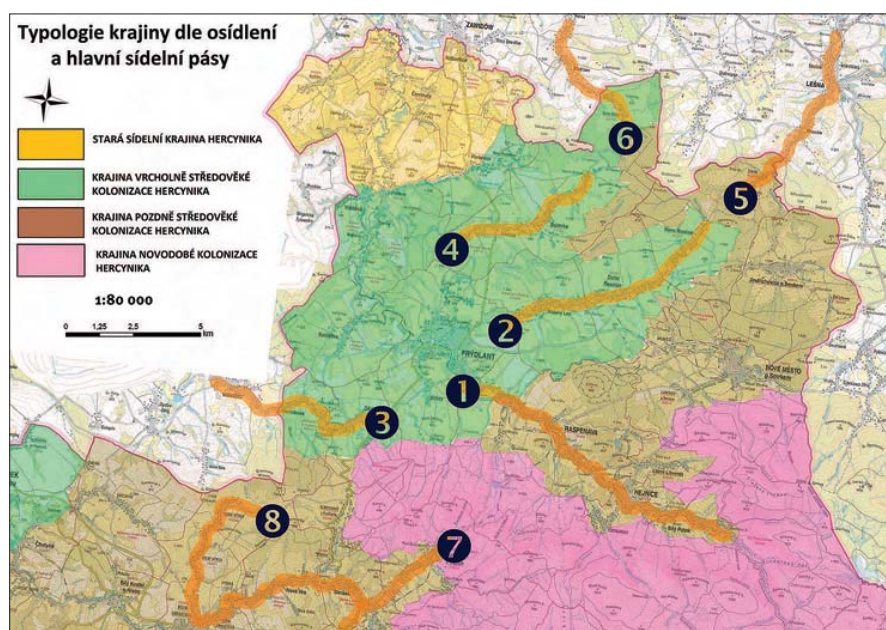
8 Johann Gottfried Sommer, *Das königreich Böhmen; statistisch-topographisch dargestellt. Zweiter band, Bunzlauer kreis*, Prag 1834, s. 310.

9 Arno Kunze, *Die nordböhmischesächsische Leinwand und der Nürnberger Großhandel mit besonderer Berücksichtigung des Friedland-Reichenberger Gebietes*, Reichenberg 1926, s. 32.

10 K 31. 12. 2015 žilo v obvodu ORP Frýdlant 24 542 osob, v obcích Oldřichov v Hájích a Mníšek dohromady 2 248 osob, celkem tedy 26 790 osob. https://www.czso.cz/csu/xl/04_vyvoj_poctu_obyvatel_v_obcich, vyhledáno 27. 12. 2016.

1

2

obr. 1. Jak uvidíme dále, báze pracovních sil měla pro námi sledované jevy mimořádný význam.

Krajina čtená skrze výrobu

Britský sociální historik Raphael Samuel vyzýval k tomu, abychom historii neupírali její materiálností. Abychom ji nevnímali jako chronologický cval od data k datu, ale spíše topograficky, jako vrstvu v geologickém řezu, jako mnohvrstevnatou realitu sedimentující pod našima nohama a také kolem nás.¹¹ Právě taková je krajina na Frýdlantsku – ačkoliv po de-industrializaci posledního dvacetiletí působí jako zemědělská krajina pastvin, polí a lesů, ukrývá v sobě bohatou industriální a protoindustriální minulost, dochovanou ve vzájemně se prostupujících fragmentech, celcích i nepatr-

ných pozůstatcích. Jde o průmyslovou krajinu.

Marilyn Palmerová s Peterem Neaversonem stanovili ve své vlivné práci *Industrial Archaeology: Principles and Practice* trojstupňovou analýzu průmyslových krajin. Za prvé je třeba nalézt důvody, proč byla jednotlivá výrobní zařízení umístěna tam, kde jsou; za druhé interpretovat jejich změny v průběhu času a za třetí zkoumat jejich prostorové vztahy jak vzájemně, tak v rámci osídlení a dopravní sítě.¹² Existence průmyslové aktivity v jednotlivých územích je za normálních okolností ovlivněna interakcí mezi třemi skupinami faktorů: přítomností přírodních zdrojů, topografickou charakteristikou a lidskými zdroji. Ty vytvářejí bázi surovinovou, bázi energetickou (dostatek dřeva v lesích a vhodné vodní toky) a bázi pracovních sil. Pro její „úrodnost“ byla v případě Frýdlantska ur-

Obr. 1. Graf počtu obyvatel panství/okresu Frýdlant mezi lety 1651–1930. Nejvyššího počtu obyvatel bylo ve sledovaném území dosaženo na přelomu 19. a 20. století. Gros populačního růstu se ukrývá mezi lety 1834–1869 a zejména pak v 18. století. Nárůst je nejvýraznější ve vesnicích panství, zatímco ve Frýdlantu a Novém Městě pod Smrkem počet obyvatel stoupá jen mírně, nebo stagnuje. Zdroj: Anděl – Karpaš (pozn. 1), s. 226.

Obr. 2. Rámcové typy sídelní krajiny ve sledovaném území. Čísly jsou označeny hlavní sídelní pásy, tvořené řetězcem na sebe navazujících lineárně utvářených sídel. 1 – Hornosmědávský pás, 2 – Řasnický pás, 3 – pás Pooleščí (Dětrchovsko-Bogatyňský pás), 4 – Bulovský pás, 5 – Srbsko-Milozůvský pás, 6 – Dolnooldřického-Miedzianský pás, 7 – Jeřický (Oldřichovsko-Mníšecko-Novoveský) pás, 8 – Vítkovský pás. Zpracoval autor dle: Irena Košková et al., *Atlas životního prostředí Libereckého kraje*, Liberec 2008, s. 33; viz též Löw – Novák (pozn. 19), s. 19–20. Podklad: WMS služba Národního geoportálu INSPIRE.

čující protoindustriální textilní výroba, a to jak po stránce kvantitativní (počet pracovních sil), tak kvalitativní (jejich kvalifikace, dovednosti, formy organizace práce). Pro tovární výrobu už dostupnost místních surovin nemusela být klíčovým lokačním faktorem.¹³ Prim hrálo hledisko energetické a pracovních sil.

Téměř každá krajina v sobě obsahuje průmyslové elementy, avšak průmyslová krajina je taková, kde výroba tvořila dominantní rys její podoby. Součástí takové krajiny mohou reprezentovat jednu fázi průmyslového rozvoje nebo několik set let výrobní aktivity, jako v případě námi sledovaného území. Průmyslové krajiny tak jmenovaní britští badatelé kategorizovali podle dominantního vlivu, který způsobil jejich utváření (např. dobývání nerostných surovin, výroba textilu nebo potravinářství).¹⁴ Z tohoto hlediska je zkoumaná oblast převažující lineár-

■ Poznámky

¹¹ Barrie Trinder, *Industrial archaeology: the twentieth-century context*, in: Neil Cossons (ed.), *Perspectives on industrial archaeology*, London 2000, s. 39–56, zde s. 53.

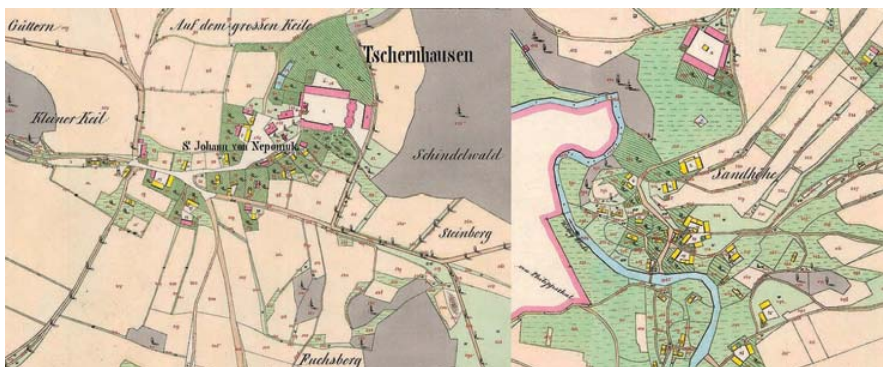
¹² Marilyn Palmer – Peter Neaverson, *Industrial archaeology: principles and practice*, London – New York 1998, s. 16.

¹³ Ještě v 80. letech 18. století tvořila bavlna u nás jen 7 % zpracovávaných textilních surovin. První mechanická přádelna v českých zemích zahájila provoz v roce 1797 ve Verneřicích a roku 1799 v Kosmonosech. V roce 1841 je v Boleslavském kraji zaznamenáno již 26 přádelen bavlny (z toho sedm ve Cvikově), v Litoměřickém kraji 14. Srov. Jaroslav Purš, *Průmyslová revoluce v českých zemích*, Praha 1960, s. 26. Též Jiří Matějček, *Rozmístění manu-fakturní a tovární textilní výroby v českých zemích v letech 1780–1848*, in: *Z dějin textilu – Studie a materiály*, sv. 11, Ústí nad Orlicí 1987, s. 47–94, zde s. 72.

¹⁴ Viz Palmer – Neaverson (pozn. 12), s. 25–35.

Obr. 3. Černousy, Poustka a Háj (okres Liberec) ve staré sídelní krajině, charakterizované dostřednými formami s mladší reorganizací plužiny. Povášně se mohutných čtyřstranných poplužních dvorů v Černousích a Poustce, původně sídlech lenní šlechty. Císařské otisky mapy stabilního katastru z roku 1843. Zdroj: Český úřad zeměměřický a katastrální.

Obr. 4. Jindřichovice pod Smrkem (okres Liberec) v krajině pozdně středověké kolonizace, typická údolní lánová ves s podélnou záhumenicovou plužinou, zakládána na německém právu. Císařský otisk mapy stabilního katastru z roku 1843. Zdroj: Český úřad zeměměřický a katastrální.

3

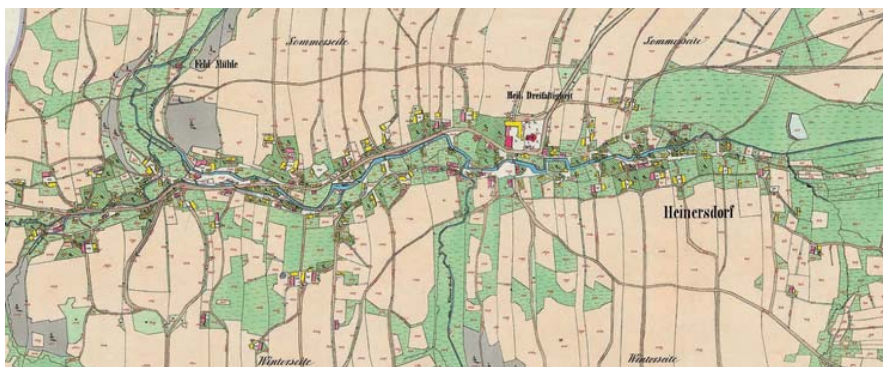
ní průmyslovou krajinou s komponenty krajiny textilního průmyslu, avšak také krajiny těžby a zpracování nerostných surovin.¹⁵

Lineární charakteristika utváří základ pro studium průmyslového rozvoje a vzorců osídlení po celé své délce, přičemž studium řeky, respektive vodního toku jako zdroje energie (primárního pohonu) pro výrobní zařízení může obohatit výzkum konkrétních objektů o významný kontext.¹⁶ Kate Clarková v této souvislosti hovoří o „středověké krajině vodního pohonu“ (*medieval water-power landscape*).¹⁷ Tatáž badatelka pracuje s pojmem zděděné, nebo lépe dědičné krajiny (*The concept of inherited landscape*).¹⁸ Ten akcentuje stratigrafii průmyslové krajiny, její časové vrstvy, vzájemné vazby a také fakt, že industrializaci krajiny mohl předcházet její protoindustriální vývoj. Podívejme se, jak vypadal na námi sledovaném území.

Sídla v krajině

Oblast Frýdlantska patří k územím osídleným již v pravěku a raném středověku. Týká se to zejména severozápadní, nížinné části výběžku s nejpříhodnějšími přírodními podmínkami, která se svým charakterem od hornatějšího zbytku oblasti odlišuje. To se odráží i v rámcové sídelní typologii krajiny, kde toto území náleží mezi staré sídelní krajiny Hercynika, zatímco převážná většina pahorkatiny patří ke krajinám vrcholně středověké a na jihovýchodě a jihu pozdně středověké kolonizace Hercynika. Masiv Jizerských hor je pak řazen mezi krajiny novodobé kolonizace Hercynika (obr. 2).¹⁹

Pomineme-li ojedinělé neoliticko-eneolitické nálezy, představují dosud nejstarší archeologicky zjištěné stopy osídlení lokality raně středověkého hradiště Saň z 9. a 10. století.²⁰ Toponyma v severozápadní části výběžku ukazují na lužickosrbský původ těchto sídlišť. Archaičtějšími dostřednými formami urbanistické struktury jsou charakterizovány například vsi Loučná (Lautsche), Černousy (Tschernhausen), Háj (Göhe) nebo Předlánc (Priedlanz). I toto území (obr. 3) však bylo převrstveno německou

4

kolonizační aktivitou 13. a 14. století, která reorganizovala jejich plužiny a na německém právu (*ius teutonicum*) vytvořila dodnes zachovanou sídelní strukturu oblasti.²¹ Charakterizují ji lineární sídelní formy, typicky údolní lánové vsi s podélnou záhumenicovou plužinou, které tu vytvářejí několikakilometrové souvislé pásy osídlení, rozprostřené v mělce otevřených údolích podél vodních toků (obr. 4). Právě Frýdlantsko je vedle Českolipska, severního Podještědí nebo Poplouchnic²² jednou z oblastí, kde je tato sídelní forma rozvinuta v jasně čitelné a do dnešních dnů výrazněji nenarušené struktuře. Typická je sestava selských statků nejbohatších hospodářů v dvoj-, troj- nebo čtyřstranné dispozici na jedné, častěji však obou hranách zátopového území potoční nivy. Za nimi kolmo na vodoteč navazoval lán tvořený zahradou, polem a pastvinou, stoupající až k hranici lesa, resp. katastru obce. Méně příznivé polohy při vodním toku a souběžně vedoucí komunikaci byly následně zastavovány menšími staveními chalupníků, zahradníků a domkářů (tzn. podselských vrstev). Byla zde též soustředěna výrobní zařízení – obilný mlýn a pily, opatřené vodními díly, vytvářející často celé řetězce náhonů a odtokových kanálů (např. v Horní a Dolní Řasnici nebo Heřmanicích).

Mezi takto formované osy náležejí zejména 12 km dlouhý souvisle urbanizovaný pás v údolí Smědě od Bílého Potoka po Raspenavu, údolí Řasnice s 9 km dlouhým pásem vsí nebo

6 km dlouhý pás v údolí Bulovského potoka, tvořený vesnicemi Bulovka a Arnoltice. Sedmikilometrový pás vytvářejí intravilány obcí Mníšek a Oldřichov v Hájích na jižním okraji někdejšího panství. Tyto souvislé sídelní pásy zde často probíhají přes státní hranici, což dokládá

■ Poznámky

15 Stranou nelze ponechat kdysi významnou raně novověkou těžbu cínových a železných rud, která zanechala v krajině nezanedbatelné stopy, stejně jako těžbu lignitu, probíhající v 19. století na západním okraji výběžku. Jmenovat zasluhuje též v oblasti dříve hojně zastoupená těžba a zpracování cihlářských zemin či recentní dobývání kameniva a šterkopísků.

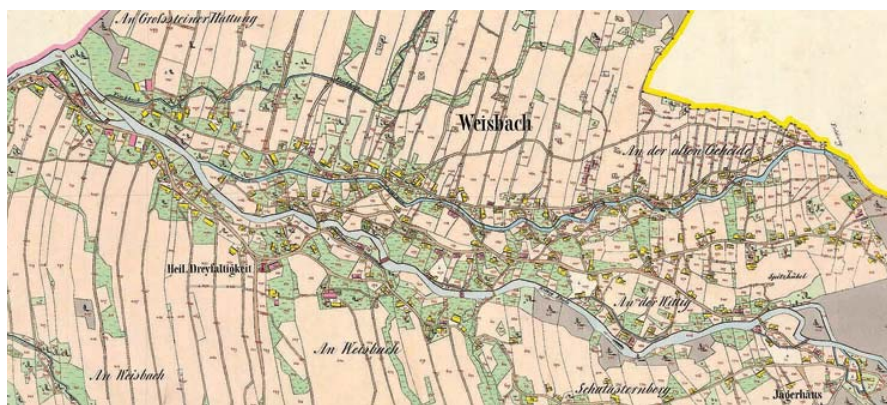
16 Viz Palmer – Neaverson (pozn. 12), s. 25–26.

17 Kate Clark, From Valves to Values. Industrial Archaeology and Heritage Practice, in: Eleanor Conlin Casella – James Symonds (edd.), *Industrial archaeology: future directions. Contributions to global historical archaeology*, New York 2005, s. 95–119, zde s. 101.

18 Ibidem, s. 95–119.

19 K rámcové sídelní typologii Jiří Löw – Jaroslav Novák, Typologické členění krajin České republiky, *Urbanismus a územní rozvoj* XI, 2008, č. 6, s. 19–23, http://www.uur.cz/images/5-publikacni-cinnost-a-knihovna/ca-sopis/2008/2008-06/06_typologicke.pdf, vyhledáno 14. 12. 2016.

20 Petra Šternová (ed.), *Soupis nemovitých kulturních památek v Libereckém kraji. Okres Liberec, Lu-Ž, Liberec* 2014, s. 116.

5

6

7

někdejší těsné propojení s Horní Lužicí. Patří sem především hustě osídlené údolí Olešky/Miedzianky v ose Děřichov – Heřmanice – Markocice (Markersdorf) – Bogatynia (Reichenau) o délce téměř 10 km, kterému se ještě budeme věnovat (obr. 2).

Josef Žemlička rozlišuje ve vztahu ke kolonizaci dva základní typy vesnic, podmíněné přírodními podmínkami. Jednak jsou to sídliště ve starých sídelních, obilnářských oblastech, kde se pluzina opakovaně reorganizovala v zájmu zvyšování výnosů, a mapové dílo stabilního katastru tu tak nezachycuje původní, ale mladší stav. Druhou skupinu tvoří nově vysazené záhumenicové vsi v kopcovitých terénech, u kterých

se uspořádání pluziny po celou dobu existence v podstatě neměnilo. Bylo tomu tak proto, že danost prostředí efektivnější organizaci obhospodařovaných ploch neumožňovala.²³ V případě Frýdlantska se zdá, že jsou zastoupeny oba typy. Kromě převažujících nově lokovaných záhumenicových vsí zde nalezneme i sídla s menšími intravilány a komplikovanější strukturou. Charakterizují je méně pravidelné tvary se snahou o dostředné uspořádání, avšak s patrnou pozdější reorganizací pluziny na záhumenicovém principu. Není náhoda, že jsou koncentrovány v severozápadní části výběžku, ve staré sídelní krajině Hercynika.²⁴

Obr. 5. Bílý Potok (okres Liberec). Údolní lánovou ves uklíněnou mezi severní svahy hor charakterizuje mimořádné množství drobnějších spalných stavení podselských vrstev, soustředěných kolem Směd a Hájeneho Potoka. Příčinou jsou podmínky nepříznivé pro zemědělství, velké selské statky obvyklé v níže položených částech území zde tak chybí. Obec se ve druhé polovině 19. století dynamicky industrializovala na bázi zpracování dřeva a textilní výroby. Císařský otisk mapy stabilního katastru z roku 1843. Zdroj: Český úřad zeměměřický a katastrální.

Obr. 6. Dominikální osady Nové Pertoltice a Ferdinandov (okres Liberec), založené mezi lety 1781–1783. Charakterizuje je striktně pravidelný urbanistický koncept se stejnoměrně rozměřenou pluzinou a shodnou orientací objektů. Císařské otisky mapy stabilního katastru z roku 1843. Zdroj: Český úřad zeměměřický a katastrální.

Obr. 7. Frýdlant a Nové Město pod Smrkem (okres Liberec). Frýdlant má do dnešních dnů téměř intaktně zachovaný půdorys středověkého města slezského typu, typický pro německou „ostelbische“ kolonizaci 13. století. Hornické sídliště Nové Město pod Smrkem, založené počátkem 80. let 16. století a roku 1584 nadané městskými právy, je mimořádně hodnotný příklad uplatnění urbanismu krušnohorských horních měst v širším regionu. Přes ztráty na zástavbě je v půdorysném rámci dochované do současnosti. Zajímavá je atypická organizace pluziny v jeho katastru. Císařské otisky mapy stabilního katastru z roku 1843. Zdroj: Český úřad zeměměřický a katastrální.

Třetí skupinu sídel představují novověká založení vsí na rozparcelované dominikální půdě. Tato malá sídliště často nesou jména po tehdejších vrchnostech. Typicky jsou formována v rádkové zástavbě se štítově (Ferdinandov, Nové Pertoltice), okapově (Děřichovec – Na Hranici) nebo smíšeně (Údolí) orientovanými domy. Zpravidla se jedná o osady v rámci katastrů stávajících obcí, zakládané na Frýdlantsku ve dvou hlavních vlnách – na přelomu 20. a 30. let 18. století, a v souladu s raabizačními trendy pak v 80. letech 18. století. Rozptýlený a různorodý charakter mají ještě osady z první vlny založení, spjaté s Filipem Josefem Gallasem (Filipka/Philippgrund, Filipov/Philippberg, méně již pravidelnější Filipovka/Philippsthal), ale také mladší Přebýtek

■ Poznámky

21 Tématu se zevrubně věnoval Josef Žemlička, *Království v pohybu. Kolonizace, města a stříbro v závěru přemyslovské epochy*, Praha 2014, zde zejména s. 103–173.

22 Inspirativní analýzu vývoje pluziny v jedné z typických zdejších lineárních vsí, Merbolticích, provedli Jan Hanzlík – Alena Sellnerová – Hana Veselá, *Vývoj pluziny v Merbolticích od 17. století. Průzkumy památek*, XXI, 2014, č. 2, s. 181–194.

23 Viz Žemlička (pozn. 21), s. 115–116.

24 Např. Černousy, Předláncé, Háj, Boleslav, Loučná.

Obr. 8. Frýdlant (okres Liberec). Od poloviny 19. století začal velký průmysl pronikat do těsné blízkosti hradebního obvodu; dole uprostřed část někdejší barevný a úpravny látek Ignatz Eisenschimmel, přestavěné na obchodní centrum. Při horním okraji rozsáhlý areál bývalé tiskárny textilu, barevný a úpravny Rolffs & Cie., budovaný od 80. let 19. století a nyní procházející demolicí. Budova se světlou střechou v pravém spodním rohu bývala městskou parní elektrárnou. Foto: Aleš Tauchman, 2017.

8

(Überschar), kde terénní konfigurace nedovolila rozvinout schematický rastr. Rovnoměrnější rysy již vykazuje Hajniště (Hegewald) rozparcelované roku 1785, Kristiánov (Christiansau) založený roku 1780 a Údolí (Jäckelstal, 1784). Největší pravidelností se vyznačují založení Pekla (Karolenthal, 1787), Nových Pertoltic (Neu Berzdorf, 1782), Ferdinandova (Ferdinandsthal, 1783), Minkovic (Minkwitz, 1781) a Dětrichovce – Na Hranici (Hainbusch, 1786), kde nalézáme přízemní domy typizovaného rázu s roubenými světnicemi, lícující okapními či štítovými průčelími, a stejnorodě dělenou plužinu. K dominikálním založením, zdá se, přináležejí jižní část Vísky, označovaná jako Nová Víska (Neu Dörfel).²⁵ Vysazování v tomto období, spjatá se jménem Kristiána Filipa Clam-Gallase, měla charakter úspěšných „developmenterských“ projektů. Například v Kristiánově bylo roku 1780 vyměřeno 42 stavebních parcel²⁶ a o deset let později zde skutečně stálo 43 domů.²⁷ Stejně tak Peklo, nově vyměřené v roce 1787,²⁸ mělo o tři roky později již 39 domů (obr. 6).²⁹

Nyní krátce obraťme pozornost ke dvěma historickým městům výběžku: rezidenčnímu Frýdlantu a hornickému Novému Městu pod Smrkem (obr. 7). Založení Frýdlantu se nijak nevymyká z tradiční lokační formy německé východní kolonizace 13. století.³⁰ Centrálním obdélným prostorem tržiště prochází v podélném směru základní komunikační osa směrem k Žitavě a na opačné straně k hradu. Tuto osu doplňují příčné ulice vybíhající z rohů náměstí severovýchodním a jihozápadním směrem. Město chránily hradby připomínané poprvé v roce 1381 (postavené snad roku 1304), prostoupené na zmíněné tranzitní ose dvěma branami a na jihozápadě směrem k řece fortanou. Popsaný středověký půdorys se velmi dobře dochoval až do současnosti a spolu s celistvostí zástavby tvoří jednu z významných památkových hodnot města (obr. 8).³¹

Pozoruhodnou etapu urbanistického vývoje zkoumaného území představuje založení Nového Města pod Smrkem. Horní město vysadili počátkem 80. let 16. století Redernové pro potřeby slibné se rozvíjejícího cínového revíru na severních svazích Jizerských hor. Představuje ukázkou renesančního založení s výrazně

symetrickým šachovnicovým půdorysem, typickým pro horní města na obou stranách Krušných hor. Jejich vzorem se stal saský Marienberg, vysazený roku 1521.³² Střed sídliště tvoří čtvercové náměstí o délce stran sto metrů, přičemž tento rozměr zachovávají i domovní bloky, které je obemkávají. Na ně navázal v následné fázi vývoje vnější věnec menších obdélných bloků, pouze na jižní straně není toto schéma vlivem vodoteče důsledně dodrženo. V území jižně od potoka se po roce 1793 rozvinula skromnější zástavba, soustředěná v sevřeném trojúhelníku tzv. Malé Strany. Severovýchodně od náměstí v nejvyšším bodě lokace vyrostl v roce 1609 kostel, radnice pak byla, podobně jako ve Frýdlantu, umístěna excentricky v ploše náměstí.

Formující role řeky: případ Smědý

Frýdlantskou pahorkatinu, snižující se od Jizerských hor směrem k severozápadu, protéká tímto směrem řeka Smědá, která odvodňuje většinu jejího území. Pramení na náhorní plošině Jizerských hor mezi Smědavskou horou a Jizerou, strmě spadá balvanitým korytem v hluboce zařiznutém údolí do Bílého Potoka, odkud přes Hejnice a Raspenavu směřuje k Frýdlantu. Obkrouží neovulkanickou hradní ostrožnu, dotkne se historického jádra města a ostrými zákrutými překoná zbrklými žulami budovaný zalesněný masiv v okolí Harty. Následujících zhruba deset kilometrů vzdušnou čarou ke státní hranici plyne širokým korytem v četných meandrech obklopených nivami. Charakter řeky i jejího okolí je zde již odlišný než na horním toku (obr. 9, 10). České území opouští Smědá za obcí Ves v nadmořské výšce 212 m n. m. a po zhruba šesti kilometrech se vlévá do Lužické Nisy. Pro srovnání, ve středu Bílého Potoka činí hodnota nadmořské výšky 430 m a v prameně oblasti pod Klečovými loukami 968 m n. m., tj. na 46 km toku činí výškový rozdíl extrémních 756 m, v urbanizovaném území pak 218 m.³³

Zejména na horním toku tak řeka vykazuje vynikající spády pro hydroenergetické využití, které se dělo převážně vodními koly na horní vodu

■ Poznámky

25 To, že Nová Víska náleží k neokolonizační vlně 80. let 18. století, problematizují výsledky dendrochronologického datování, které bylo provedeno u objektu čp. 36 před jeho demolicí, způsobenou povodní v roce 2010. To určilo skácení dřeva na část hrázdné konstrukce a krov na přelomu let 1708 a 1709. Existence staršího horizontu zástavby a jejího začlenění do nového schématu vesnice může být také jednou z vývojových variant. Srov. Martin Ouhrabka, Co také vzala velká voda. Vesnická architektura na Frýdlantsku, OPD v průběhu živelní katastrofy, in: Vladislav Razim – Petr Macek (edd.), *Zkoumání historických staveb*, Praha 2011, s. 216–218, zde s. 217. K zástavbě Vísky podrobněji Jan Pešta, *Encyklopedie českých vesnic, díl V., Liberecký kraj*, Praha 2011, s. 315–318.

26 Anton Ressel, *Geschichte des Friedländer Bezirkes*, Friedland i. B. 1902, s. 369.

27 Jaroslav Schaller, *Topographie des königreichs Böhmen, Vierter theil, Bunzlauer kreis*. Prag – Wien 1790, s. 303.

28 Z toho nových bylo 33, při někdejších dvoře a ovčíně od roku 1702 již několik stavení stálo. K urbanismu a architektuře osady viz Pešta (pozn. 25), s. 231–233.

29 Viz Schaller (pozn. 27), s. 302.

30 Tradičně se však předpokládá starší slovanský horizont osídlení. Srov. Karel Kuča, *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. 1. díl (A–G)*, Praha 1999, s. 844.

31 K urbanismu Frýdlantu Ibidem, s. 838–846.

32 Tématem krušnohorských horních měst se zabývá Lubomír Zeman, souhrnně nejnověji Jan Hanzlík, *Město a jeho koncept*, in: Tomáš Karel – Alžběta Kratochvílová (edd.) et al. *Proměny montánní krajiny. Historické sídelní a montánní struktury Krušnohoří*, Lohet 2013, s. 76–81.

33 „Na horním toku má průměrný spád 1 : 11, na úseku od Bílého Potoka do Hejnic 1 : 25 a odtud do Frýdlantu už jen 1 : 366.“ Viz Anděl – Karpas (pozn. 1), s. 10.

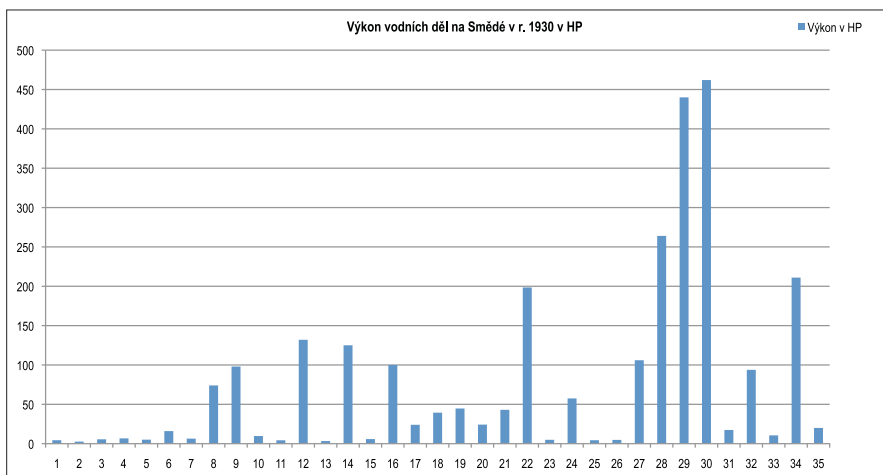
34 K tomu Petr Freiwilg – Miroslav Kolka, *Pily Jizerských*

9

10

11a

Poradové číslo	lokalita a bývalé čp.	využití	druh a počet vodních motorů	výkon (v HP)
1	Bílý Potok čp. 123	pila	1 × kolo na horní vodu	4,4
2	Bílý Potok bez čp.	pila	1 × kolo na horní vodu	2,6
3	Bílý Potok čp. 334	mlýn	1 × kolo na střední vodu	5,5
4	Bílý Potok čp. 95	pila	1 × kolo na horní vodu	6,7
5	Bílý Potok čp. 315	pila	1 × kolo na horní vodu	5,1
6	Bílý Potok čp. 278	trhárna a pila	2 × turbina Francis	15,9
7	Bílý Potok čp. 283	trhárna bavlny	1 × kolo na horní vodu	6,4
8	Bílý Potok čp. 104	přádelna	1 × turbina Girard	74
9	Bílý Potok čp. 293	přádelna	2 × turbina Francis	98
10	Bílý Potok čp. 1, 2	mlýn	1 × kolo na horní vodu	9,7
11	Bílý Potok čp. 298	pila	1 × kolo na horní vodu	4,3
12	Hejnice čp. 22	přádelna	1 × kolo na horní vodu	132
13	Hejnice čp. 260	soustružnictví a mlýn	1 × kolo na střední vodu	3,3
14	Hejnice čp. 412	přádelna a tkalcovna	2 × turbina Kaplan	81,7 + 44
15	Hejnice čp. 176	porcelánka	1 × kolo na spodní vodu	5,8
16	Raspenava čp. 268	trhárna bavlny	1 × turbina Francis	100
17	Lužec čp. 21	mlýn	1 × turbina Francis	24
18	Raspenava čp. 31	pila	1 × turbina Francis	39,4
19	Luh čp. 173	přádelna	1 × turbina Francis	44,7
20	Luh čp. 47	mlýn	1 × turbina Francis	24,2
21	Frýdlant bez čp.	valcha	1 × turbina Francis	43
22	Frýdlant čp. 47	přádelna a továrna na sukna	1 × dvojčítá turbina Francis	198,5
23	Frýdlant čp. 26	provaznictví	1 × kolo na spodní vodu	4,9
24	Frýdlant čp. 22	továrna na obuv	1 × turbina Francis	57,5
25	Frýdlant čp. 471	mlýn	1 × kolo na spodní vodu	4,3
26	Frýdlant čp. 2	mlýn	1 × kolo na horní vodu	4,8
27	Frýdlant čp. 669	barvírna a tiskárna	1 × turbina Francis	106
28	Frýdlant čp. 18/20	přádelna	2 × turbina Francis	264
29	Frýdlant čp. 894	elektrárna	2 × turbina Francis	220 + 220
30	Víska čp. 89	elektrárna	2 × turbina Francis	231 + 231
31	Víska čp. 5,6	přádelna	1 × kolo na střední vodu	17,4
32	Poustka čp. 25	nitárna	1 × turbina Francis	93,8
33	Višňová	mlýn a pila	1 × kolo na střední vodu	10,5
34	Boleslav	přádelna	2 × turbina Francis	84 + 127
35	Ves	mlýn a škrobárna	1 × turbina Francis	20

11b

Obr. 9. Hejnice (okres Liberec). Horní tok Smědé se vyznačuje množstvím vodních děl, zde jez a počátek náhonu k obilnímu mlýnu čp. 260. Foto: Petr Freiwillig, 2015.

Obr. 10. Poustka (okres Liberec). Na meandrovitém dolním toku Smědé jsou vodní díla ve větších vzdálenostech, avšak s většími výkony. Na snímku torzo dřevěného jezu k někdejšímu obilnímu mlýnu a pile, později nitárně a barevně čp. 26. Foto: Petr Freiwillig, 2015.

Obr. 11. Podélný profil Smědé s vyznačením vodních děl a jejich výkonem v r. 1930. Pramen: Seznam a mapa vodních děl Republiky československé, Praha 1932, s. 9–10.

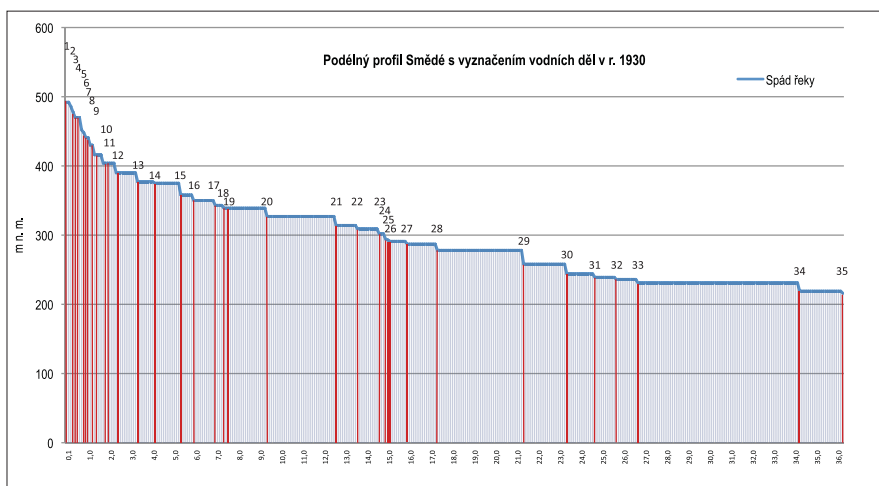
a následně vodními turbínami.³⁴ Na vodnějších středním a dolním toku bychom se již setkali s vodními koly na spodní vodu. Smědá, diagonálně protínající území ve směru od jihovýchodu k severozápadu, tvoří základní krajinnotvornou osu, vztahující k sobě osídlení, výrobu a infrastrukturu.

Vyneseme-li polohu a výkon vodních děl k roku 1930 do profilu řeky, získáme zajímavé údaje (viz obr. 11c). Povšimněme si v první řadě výrazně strmého průběhu toku v jeho horní partii, což bylo vydatně využito pro pohon technických zařízení, spjatých zejména se zpracováním dřeva a textilní výrobou. Dále lze sledovat koncentraci využití vodní síly ve střední části toku, ve Frýdlantu. Zde se tradičně soustřeďovala vrchnostenská a cechovní zařízení na vodní pohon (mlýny, valchy, pila, bělidlo, tříselník, zámecký vodovod ad.), na která od 30. let 19. století navázaly první textilní továrny. Dalším sledovatelným rysem je zvětšování vzdálenosti mezi vodními díly a snížení jejich počtu na dolním toku. Současně se však tento úsek vyznačoval značným výkonem na něm umístěných vodních děl.

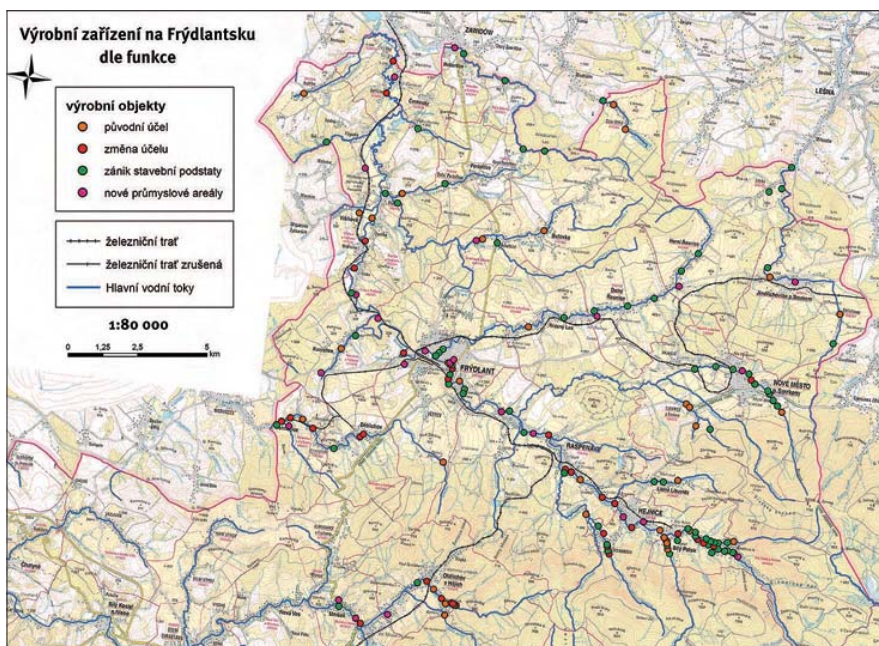
Při pohledu na mapu na obrázku č. 12 je zřejmé, že linearita je v naší sledované oblasti základní formou topografického rozmístění výrobní aktivity. Určujícím se stal průběh vodních toků, avšak i průmyslové novostavby s čistě parostrojním provozem byly budovány v říčních a potočních údolích, protože právě tudy vedla železnice, zprostředkováující dovoz uhlí a surovin. Jedná se tedy o otevřený řetězec, determinovaný geomorfologií území: vodní tok → osídlení → cesta → zařízení na vodní pohon → továrna → osídlení → železnice → továrna.

Lidé v sídlech a podél vody

Připomeňme vysokou zalidněnost panství, které však neposkytovalo adekvátní zdroje obživy v zemědělství; tedy ideální výchozí situaci pro rozvoj protoindustriální venkovské výroby. Schaller charakterizoval panství Frýdlant v roce 1790 takto: „Venkované zde hovoří německy a svou obživu hledají vedle jiných řemesel zejména ve spřádání a tkaní plátna. Obilí musejí za vydělanou mzdu kupovat dovážené z ji-

11c

12

Obr. 12. Mapa výrobních zařízení na území bývalého panství/okresu Frýdlant. Zpracoval: Vladimír Vrabec dle podkladů autora. Podklad: WMS služba Národního geoportálu INSPIRE.

ných krajů, protože zdejší půda je z větší části studená a jílovitá, a tudíž neposkytuje žádné výnosy.³⁵ S tím souvisí sociální struktura vesnice, která nalezla svůj odraz v jejím stavebním vývoji. Jak poukázali Markus Cerman s Danou Cerman-Štefanovou, kteří provedli detailní rozbor činžovních rejstříků, již v polovině 16. století byla na vesnicích panství silně zastoupena podselská vrstva. Kolem roku 1590 byla víc než polovina poddaných zahradníky, chalupníky a domkáři.³⁶ Z hlediska sociální struktury tedy třicetiletá válka nepředstavovala

žádný zlom, i když události konce 17. století spjaté s náhradou „zběhlých“ protestantských poddaných vývoj směrem k sociálně stratifikovanější vesnici dynamizovaly a upevnily.³⁷ Jmenování rovněž upozornili na další charakteristický rys regionu, totiž zjevnou sociální diferenciaci v malém měřítku, mezi vesnicemi v rámci panství (řádkově odlišné zastoupení jednotlivých vrstev v jednotlivých vsích).³⁸

Frýdlantsko bylo součástí širšího celku středoevropské plátenické oblasti, zahrnující území Saska, Horní Lužice, severních a severovýchodních Čech, Dolního a Horního Slezska a severní Moravy. Oblast představovala souvislý, zhruba 500 km dlouhý pás podél pohraničních pohoří a jednu z hlavních krystalizačních oblastí evropské protoindustrializace. Zde je na místě vy-

světlení tohoto pojmu, a protože smyslem této studie není pouštět se na léty zbrzděnou půdu sporu o uvedený termín, pro naše účely postačí slova Sheilagh Ogilvie, která protoindustrializaci definuje jako „exportně orientovanou venkovskou výrobu, která vyrostla v Evropě dvě až tři staletí před industrializací. Protoindustrie se odlišuje od tradiční řemeslné výroby tím, že spíše než pro místní spotřebu vyrábí pro nadregionální a mezinárodní trhy, směřuje ke koncent-

■ Poznámky

hor, in: Roman Karpaš – Jiří Hušek et al., *Jizerské hory. 3., O lesích, dřevu a ochraně přírody*, Liberec 2014, s. 378–412, zde s. 386–389.

35 „Der Landmann spricht deutsch, und suchet seine Nahrung nebst anderem Gewerbe hauptsächlich im Spinnen und Leinweben, muss aber für den verdienten Lohn das notzige Getraid aus andern Gegenden herholen, indem der diesige Boden grosstentheils kalt und leimig, und folglich von keiner Ertragniss ist.“ Viz Schaller (pozn. 27), s. 286.

36 Markus Cerman – Dana Štefanová, *Wirtschaft und Sozialstruktur in der Herrschaften Frýdlant und Liberec, 1590–1750*, in: Markus Cerman – Hermann Zeithofer (edd.), *Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Guts herrschaften, 16. – 19. Jahrhundert*, Wien – München 2002, s. 70–87, zde s. 72–73.

37 Ibidem, s. 74.

38 Jmenování konstatují, že růst počtu obyvatel v podselekových třídách probíhající v 16. století nastal ještě na agrární bázi, nikoliv na bázi protoindustrie. Pro panství Frýdlant byly charakteristické vedle lesního hospodaření také horní a hutní aktivity a jejich zásobování palivem, maloobchod, maloživnosti a konečně protoindustriální textilní výroba. To vytvořilo společenské předpoklady pro rozšíření protoindustrie jako další formy hospodářské činnosti obyvatelstva. Domácký průmysl tak nebyl spouštěčem sociální diferenciaci, ale pouze jedním z faktorů v pokračování tohoto vývojového vzoru. Ibidem, s. 79. To, že vývoj zemědělství a od něj odvislé sociální diferenciaci vesnického obyvatelstva je v přímé souvislosti s rozvojem a přežíváním protoindustriálních forem produkce, na datech ze Slezska prokázal Milan Myška: „Zdá se, že zvláštnosti rozvoje zemědělského sektoru a specifická situace v sociální struktuře zemědělské populace byly v kauzálním vztahu k intenzitě protoindustriální lnářské, resp. bavlnářské výroby ve Slezsku nejen před, ale i za průmyslové revoluce. Vysoký stupeň korelace je patrný zejména mezi podílem orné půdy a intenzitou protoindustriálního přádláctví a tkalcovství lnu a bavlny. V oblastech s nejmenším využitím půdy po polní hospodářství a nejnižší výměrou orné půdy na obyvatele bylo současně nejvyšší soustředění domáckých výrobců lnářského průmyslu.“ Milan Myška, *Opožděná industrializace. Protoindustriální výrobní vztahy a formy za průmyslové revoluce na příkladu lnářského průmyslu ve Slezsku*, in: *Z dějin textilu – Studie a materiály*, sv. 11, Ústí nad Orlicí 1987, s. 85–159, zde s. 157.

Tab. č. 1. Počet tkalců a stavů ve vesnicích v letech 1614, 1700 a 1710

Obec	1614		1700		1710	
	počet tkalců	počet stavů	počet tkalců	počet stavů	počet tkalců	počet stavů
Dětrichov	29	28,5	63	112	86	140
Heřmanice	9	10	40	61	48	81
Větrov	13	10,5	27	39	31	49
Lužec	9	9	0	0	3	3
Kunratice	17	17,5	13	23	24	38
Vysoký	1	1	1	2	7	9
Mníšek	16	15	15	19	23	29
Předlánece	-	-	2	3	2	2
Albrechtice	4	4	8	10	12	21
Dolní Višňová	3	3	5	6	5	6
Ves	x	x	-	-	1	1
Boleslav	x	x	-	-	1	1
Luh	9	9	4	4	5	6
Raspenava	8	7,5	15	18	17	30
Loučná	x	x	0	0	-	-
Oldřichov v H.	6	6	4	4	4	4
Bulovka	x	x	1	1	2	2
Černousy	x	x	0	0	1	2
Krásný Les	16	18,5	4	4	4	7
Ludvíkov p. S.	4	3,5	2	2	3	4
Poustka	x	x	-	-	2	2
Hejnice	2	2	0	0	1	1
Bílý Potok	3	3	0	0	0	0
Horní Rásnice	58	60,5	1	3	3	4
Háj	x	x	2	2	3	5
Lázně Libverda	4	4	0	0	3	3
Dolní Rásnice	9	9	12	16	6	6
Pertoltice	x	x	0	0	1	1
Arnoltice	x	x	0	0	1	1
Andělka	x	x	3	3	3	3
Jindřichovice p. S.	10	10	0	0	0	0
Dolní Oldřís	x	x	-	-	3	3
Dětrichovec	8	8	0	0	0	0
Saň	x	x	-	-	1	1
Celkem	230	231,5	219	332	306	465

raci této výroby a často je provozována na venkově souběžně s obživou v zemědělství.³⁹

Mimořádný význam pro rozvoj frýdlantské jak cechovní, tak necechovní venkovské textilní výroby mělo navázání styků s hornoněmeckými obchodními domy. Právě skrze ně se Frýdlant-sko začadilo mezi typické protoindustrializační oblasti.⁴⁰ Ovládnutí nejen frýdlantského, ale celého severočeského plátenictví těmito obchodníky proběhlo podle stejného scénáře jako

předtím v Sasku a Horní Lužici. Obchodníci šli k místu výroby, co nejbližší bylo možné, zřídili tam faktorie a s aktivní účastí vrchnosti uzavřeli kolektivní smlouvy o dodávkách s cílem ovládnout produkci a získat trh do svých vlastních rukou. Všechny obchodní domy, ať už Gewandschneider, Viatis a Peller, Schwen-dedörfer, Rochischen či jiní velkoobchodníci, zde v 16. a 17. století uzavírali kolektivní do-davatelské smlouvy.⁴¹ Oboustrannou záruku

Obr. 13. Raspenava (okres Liberec). Charakteristická situace lineárně formované výrobně-sídelní lokality na pomezí Raspenavy a Hejnic. Vlevo terénní zlom údolní nívy, textilní továrna s vodním i parním pohonem na místě někdejšího vodního mlýna, vodní tok a souběžná komunikace, procházející souvislým 12 km dlouhým pásem osídlení. Již mimo záběr vlevo vede železniční trať. Foto: Petr Freiwil-lig, 2015.

Obr. 14. Dětrichov (okres Liberec). Typická průmyslová vesnice. Mechanická tkalcovna C. A. Preibisch v Dětrichově začala vyrábět roku 1877 z někdejší tkalcovské faktorie Klingerů, kterou roku 1865 zakoupil Karl August Preibisch. Ten provozoval od roku 1859 tkalcovnu orleánsku v nedalekém Reichenau, dnes polské Bogatynii. Továrna, od roku 1880 rozšířená o barevnou a úpravnou, se stala dominantou vesnice s bohatou tradicí protoindustriální textilní výroby. Se saským závodem ji roku 1900 spojila úzkorozchodná železnice z Frýdlantu do Markersdorfu. Obnovený úsek kolejí trati, zrušené v roce 1976, je patrný při levém spodním rohu snímku. Trať pokračovala ke skladišti a nádraží nad ním (objekt s červenou střechou). Významným prvkem je také císařská silnice se zájezdním hostincem, postavená z Liberce na státní hranici do Habartic mezi roky 1830–1834. Foto: Aleš Tauchman, 2017.

Tab. 1. Počet tkalců a stavů ve vesnicích v letech 1614, 1700 a 1710. Pramen: SOA Litoměřice, pobočka Děčín, HS Clam-Gallas, kart. 12b, 13a, 13, inv. č. 11, 15, 13c.

■ Poznámky

39 „The export-oriented cottage manufacturing which arose throughout Europe in the two or three centuries before factory industrialization. ‘Proto-industries’ are distinguished from traditional crafts because they produced for export markets outside the region rather than for local consumption, consequently formed dense concentrations of particular branches of production, and were often practised in rural areas alongside agriculture.“ Sheilagh Ogilvie, *State corporatism and proto-industry. The Württemberg Black Forest 1580–1797*, Cambridge 1997, s. 1–2.

40 Viz Kunze (pozn. 9), též Gustav Aubin – Arno Kunze, *Leinenerzeugung und Leinenabsatz im östlichen Mitteldeutschland zur Zeit der Zunftkaffe*, Stuttgart 1940.

Tab. č. 2. Počet osob zapojených v protoindustriální venkovské textilní výrobě na panství Frýdlant v roce 1710 dle vesnic

Obec	poplatní tkalcovské činži	evidovaní přadláci	zbývajících osedlí	počet osob zapojených v textilní výrobě (v %)
Dětřichov	86	5	26	77,78
Heřmanice	48	18	20	76,74
Větrov	31	28	21	73,75
Lužec	3	7	4	71,43
Kunratice	24	14	17	69,09
Vysoký	7	1	6	57,14
Mníšek	23	10	34	49,25
Předláne	2	26	30	48,28
Albrechtice	12	10	30	42,31
Višňová	5	19	33	42,11
Ves	1	5	9	40,00
Boleslav	1	5	10	37,50
Luh	5	23	47	37,33
Raspenava	17	23	83	32,52
Loučná	0	8	18	30,77
Oldřichov v H.	4	11	34	30,61
Bulovka	2	14	38	29,63
Černousy	1	4	13	27,78
Krásný Les	4	23	77	25,96
Ludvíkov p. S.	3	15	53	25,35
Poustka	2	8	32	23,81
Hejnice	1	8	34	20,93
Bílý Potok	0	15	58	20,55
Horní Rásnice	3	14	69	19,77
Háj	3	4	30	18,92
Lázně Libverda	3	5	35	18,60
Dolní Rásnice	6	16	98	18,33
Střední Pertoltice	1	3	26	13,33
Arnoltice	1	5	42	12,50
Andělka	3	3	45	11,76
Jindřichovice p. S.	0	8	61	11,59
Dolní Oldřich	3	0	23	11,54
Dětřichovec	0	3	26	10,34
Saň	1	0	14	6,67
Celkem	306	361	1196	35,80

Tab. č. 3. Výměra půdy ve vybraných obcích panství Frýdlant dle Tereziánského katastru (ve strýších)

Obec	< 1	1,1–5	5,1–15	15,1–30	30,1–60	>60	Celkem hospodářů	Hospodařící na < 15,1 v %
Albrechtice	8	15	12	2	-	-	37	94,59
Vysoký	2	11	-	-	-	-	13	100,00
Dětřichov	49	2	17	10	1	-	79	86,08
Heřmanice	44	2	15	1	-	-	63	98,41
Větrov	43	2	18	11	3	-	77	81,82
Kunratice	20	4	25	3	2	1	55	89,09
Pertoltice	9	14	18	1	-	-	42	97,62
Krásný Les	30	1	27	10	2	-	70	82,86
Dolní Rásnice	42	1	32	10	1	-	86	87,21

posílila vrchnost, která ze systému profitovala mj. skrze feudální monopol, stvrzením smluv. Plátno se obvykle vyváželo jako hrubé a teprve za hranicemi bylo podrobena finální úpravě, jako hlazení nebo barvení. V poslední třetině 17. století se na scéně objevují anglické faktorie, které po roce 1681 vytlačí Němce, a vývoz se přeorientuje na sever, do hamburského přístavu.⁴² Na příhraniční kooperaci ukazuje běžné používání bělidel a úprav v jen několik kilometrů vzdálené Horní Lužici a Dolním Slezsku pro české plátno až do konce 18. sto-

letí.⁴³ Početně výrazně převažovali tkalci na venkově, jejich počet se na rozdíl od stagnujících cechovních měst navíc dynamicky zvyšoval. Dalším trendem byl nárůst počtu stavů na jednoho tkalce, který přesvědčivě dokládají statistické údaje z jednotlivých vesnic v dlouhodobé perspektivě let 1614–1710, jak ukazuje tabulka č. 1. Vidíme, že zatímco v roce 1614 připadal v průměru jeden tkadlec na jeden stav, roku 1700 již tato hodnota činila 1,5 tkalce. Obzvlášť výrazný je nárůst počtu tkalců a stavů v desetiletí 1700–1710. U tkalců činí nárůst

Tab. č. 2. Počet osob zapojených v protoindustriální venkovské textilní výrobě na panství Frýdlant v roce 1710 dle vesnic. Pramen: SOA Litoměřice, pobočka Děčín, HS Clam-Gallas, kart. 13, inv. č. 13c.

Tab. č. 3. Výměra půdy ve vybraných obcích panství Frýdlant dle Tereziánského katastru (ve strýších). Pramen: Aleš Chalupa et al. (edd.), Tereziánský katastr český, svazek 1, Rustikál (knaje A-CH), Praha 1964, s. 79–81.

39,73 %, u stavů 40,06 % (!). Z činžovních rejstříků se také dozvídáme, že tkalci platili úrok nejčastěji z jednoho, případně ze dvou, výjimečně pak ze tří stavů. Tkalci disponující více než jedním stavem se koncentrovali zejména v Dětřichově a Heřmanicích, ale také v Kunratcích, Větrově a v Raspenavě. Právě „fušeři“ z těchto obcí byli nepříjemnou konkurencí plátenických cechů ve Frýdlantu a Novém Městě. Sedláci z Heřmanic a Dětřichova si v každém podání vrchnosti stěžují, že jsou chudí a mají oproti jiným vesnicím malé grundy a málo půdy.⁴⁴ Tento fakt by nám mohl pomoci osvětlit, proč se plátenická výroba tak silně koncentrovala právě do vesnic v údolí Olešky, vytvářejících jeden sídelní pás s dnešními Markocicemi (Markersdorf) a Bogatyní (Reichenau). Tato specializace byla v rámci panství skutečně impozantní (obr. 15).

Rozebereme-li data z roku 1710, zjistíme, že v osmi vesnicích panství se více než polovina obyvatel zabývala řemesly spjatými s plátenickou výrobou, v případě Lužce, Větrova, Dětřichova a Heřmanic se tato hodnota dokonce pohybuje v pásmu 70–80 %. Přitom tři posledně jmenované patřily na panství k nejlidnatějším vesnicím (tab. č. 2). Jaké mohly být příčiny takové disproporce? S horšími zemědělskými podmínkami a rozdrobenou pozemkovou držbou vrhající obyvatelstvo do náruče protoindustrializace si při objasnění tohoto fenoménu nevystačíme. Půda v Dětřichově nebo Heřmanicích nebyla výrazně horší než v jiných vsích panství. Tereziánský katastr uvádí ve všech vesnicích na panství bonitu polí ve stupních 7 nebo 8. Ani

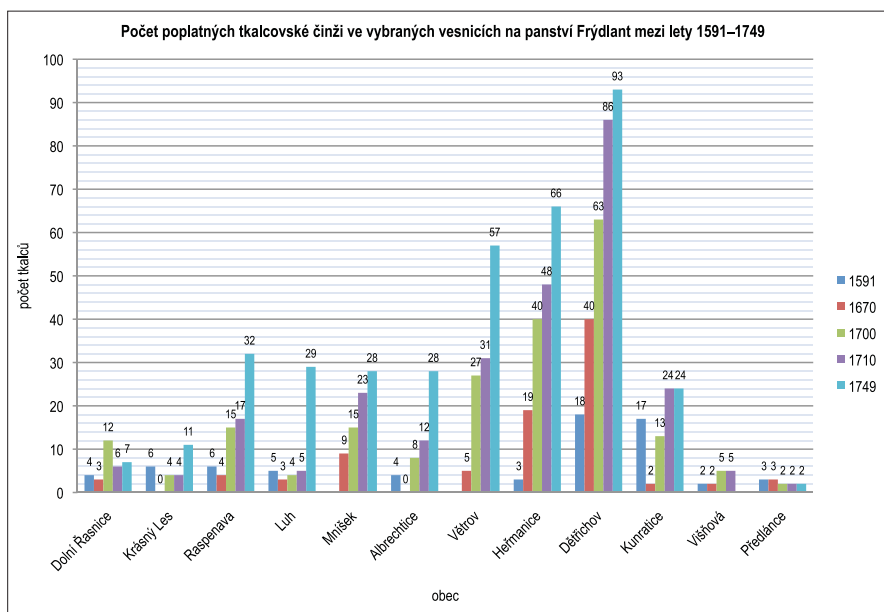
■ Poznámky

⁴¹ Viz Kunze (pozn. 9), s. 48–49.

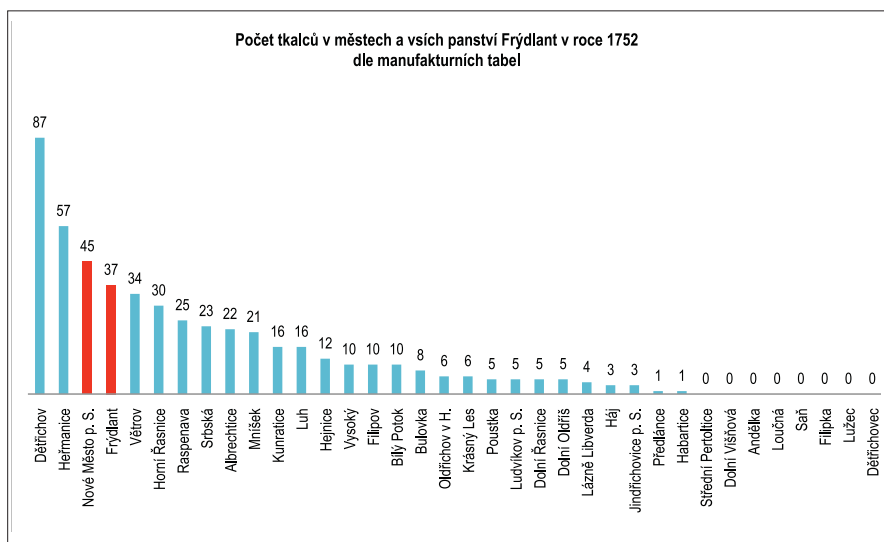
⁴² Josef Janáček, *Přehled vývoje řemeslné výroby v českých zemích za feudalismu*, Praha 1963, s. 264–266.

⁴³ Milan Myška, *Proto-Industrialisierung in Böhmen, Mähren und Schlesien*, in: Markus Cerman – Sheilagh Ogilvie (edd.), *Protoindustrialisierung in Europa. Industrielle Produktion vor dem Fabrikszeitalter. Historische Sozialkunde* 5, Wien 1994, s. 177–191, zde s. 182.

⁴⁴ „Ist uns armen und aus Mangelung ander Nahrungsmittel habenden Leuten, als die wir wenig Grund und Boden haben, gegen andern Orten.“ Podání z roku 1683. Viz Kunze (pozn. 9), s. 41.

15

16

v rozdělení pozemkové držby nijak výrazně nevybočují, jak ukazuje tabulka č. 3. K prvním šesti obcím s vysokým zastoupením domácí textilní výroby jsou v ní pro srovnání přiřazeny tři obce se zastoupením mizivým. Je zřejmé, že zásadní rozdíl v míře zastoupení podselských vrstev zde nenalezneme. Jaké další determinanty divergentního vývoje hledat? Přírodní podmínky z hlediska energetického také nemohly hrát větší roli, protože ruční spřádání a tkaní si vystačilo s lidskou silou. Voda byla potřeba až pro dokončovací operace, mandlování, bělení či barvení. Zdá se, že příčinu je třeba hledat v poloze sídel, ležících nedaleko hornolůžické hranice, komunikačně dobře napojených na Žitavu a Reichenau, se kterým dokonce tvořili jeden sídelní pás. Mimořádně zajímavá je poznámka v nedatovaném podání heřmanických a dětřichovických proti frýdlant-

skému plátenickému cechu patrně ze 70. let 17. století, adresovaném Františku Ferdinandovi hraběti Gallasovi. Zde jeho poddaní mj. uvádějí, že by při vstupu do cechu nedostali tak laciné pracovní síly, jakou mají v čeledi z Reichenau,⁴⁵ která se spokojí s horšími podmínkami. Tedy hustě zalidněné údolí Olešky (Miedzianky) na dnešním polském území dle všeho představovalo rezervoár levné pracovní síly pro sousedící vesnice na českém území a dávalo jim konkurenční výhodu proti cechovně organizované výrobě. Z té však těžili ani ne tak prvovýrobci, jako zejména vrchnost a obchodní domy se svými faktory.

Že růst počtu venkovských tkalců dynamicky pokračoval jak v těchto vesnicích, tak na celém panství i v polovině 18. století, je zřejmé z dalších čísel. Jednak jsou to činžovní rejstříky z roku 1749, přičemž na obr. 15 vidíme, že ten-

Obr. 15. Počet poplatných tkalcovské činži ve vybraných vesnicích na panství Frýdlant mezi lety 1591–1749. Pramen: SOA Litoměřice, pobočka Děčín, HS Clam-Gallas, kart. 12a, 13, 13a, 13, 169, inv. č. 5, 13b, 15, 13c, 472.

Obr. 16. Počet tkalců v městech a vsích panství Frýdlant v roce 1752 dle manufakturních tabel. Pramen: SOA Litoměřice, pobočka Děčín, HS Clam-Gallas, kart. 169, inv. č. 472.

to nárůst se soustředil převážně do již zavedených protoindustriálních vesnic. Zároveň dramaticky narostl počet tkalců v Raspennavě, Albrechticích a zejména v Luhu. Zajímavým pramenem jsou produkční (manufakturní) tabele, pořizované na Frýdlantsku v říjnu 1752. Listy, zpracované pro jednotlivé vesnice, nás zpravují nejen o počtu tkalců, ale také uvádějí roční výrobu plátna v kopách a odhadují možné navýšení výrobní kapacity. Celkový počet tkalců ve vesnicích panství činí v součtu všech listů 427, při započítání cechovních tkalců v Novém Městě pod Smrkem (45) a Frýdlantu (37) se dostáváme k číslu 509 tkalců lnu pro celou zkoumanou oblast.⁴⁶ Grafické zobrazení počtu tkalců v jednotlivých obcích k roku 1752 přináší obr. 16.

Vliv protoindustriální textilní výroby na zástavbu vesnic

Existuje průnik mezi lineární charakteristikou osídlení a plátenickou protoindustrií? V severních a severovýchodních Čechách na ni koncem 18. století navázala nejen textilní manufakturní výroba, ale posléze především výroba tovární: „Na konci první poloviny 19. století je nejvýznamnější oblastí v celostátním měřítku nesporně severočeská textilní oblast od Děčína po Broumovsko a Náchodsko, převážně bavlnářská, ale s velmi významným vlnářským centrem v Liberci. Velká oblast už se dělila na rozvíjející se západní část a převážně lnářskou, pomalu se vyvíjející oblast východní (Podkrkonoší, Broumovsko, Náchodsko, podhůří Orlických hor) s vysokým podílem domácí práce.“⁴⁷ Jaký byl vliv této skutečnosti na krajinu? Tovární výroba se rozvíjela v lineárním rámci,

■ Poznámky

⁴⁵ Rudolf Anděl, Příspěvek k dějinám cechu pláteníků ve Frýdlantě a Novém Městě pod Smrkem, in: *Lnářský průmysl, příspěvky k dějinám*, sv. 5, Trutnov 1984, s. 53–66, zde s. 57–58.

⁴⁶ SOA Litoměřice, pobočka Děčín, HS Clam-Gallas, kart. 169, inv. č. 472.

⁴⁷ Jiří Matějček, Rozmístění manufakturní a tovární textilní výroby v českých zemích v letech 1780–1848, in: *Z dějin textilu – Studie a materiály*, sv. 11, Ústí nad Orlicí 1987, s. 47–94, zde s. 87.

Obr. 17. Srovnání zástavby Heřmanic jako typické vsi textilní protoindustrie (roku 1749 zde tkalcovský úrok odvádělo 66 tkalců) s typicky zemědělským Krásným Lese (11 tkalců). V intravilánu Heřmanic vidíme převahu drobných stavení v potoční nivě, zatímco v Krásném Lese je výrazné zastoupení dvoj-, troj- a čtyřstranných selských dvorů, koncentrovaných na hraně potoční nivy. Císařské otisky mapy stabilního katastru z roku 1843. Zdroj: Český úřad zeměměřický a katastrální.

v závislosti na vodních tocích. Domácká výroba, ať již při sprádání, nebo tkaní, nevyžadovala zvláštní stavební úpravy obytných stavení⁴⁸ a její rozsah se mohl manifestovat toliko rozvojem drobnější domkářské a chalupnické zástavby. Ve vesnici mohla přibýt také sušárna a tírna lnu čili pazderna, drobná stavba, kvůli nebezpečí požáru co možná vzdálená od ostatních obydlí. Budovaly se jako selské i obecní a rozšířily se zejména v 18. století.⁴⁹ Nalezl mimořádný rozsah protoindustriální textilní výroby odraz v urbanismu takto specializovaných vesnic? Podíváme-li se na mapy stabilního katastru Dětrichova a Heřmanic a porovnáme je s jinými sídly na panství, skutečně zjistíme velkou převahu spalných a spíše drobnějších staveb, a naopak nápadně malý počet nespalných stavení a větších statků, typických například pro Bulovku, Krásný Les nebo Dolní Rásnici (obr. 15). Z toho nelze vyvozovat dalekosáhlejší závěry, neboť spalnost objektu nemusí automaticky znamenat chudobu stavebníka (pohybujeme se v oblasti tradiční dřevěné architektury) a stejně tak například Raspenava nebo Luh s rovněž vysokým zastoupením tkalců podobné rysy nevykazují. Přesto jde o určitou ilustraci naznačeného vývoje. Vzhledem k obvyklému umístění tkalcovského stavu do světnic obytných stavení bez jakýchkoliv stavebních úprav (o šlapacím kolovratu a ručním vřetenu nemluvě) nelze mezi stavební podobou objektů a textilní domáckou výrobou nalézt žádnou pojítko.⁵⁰

Jiná byla situace u dokončovací operací, kde již vystupovala do popředí nutnost vodního pohonu, nebo alespoň dostatku tekoucí vody pro bělení či barvení. Je sice pravda, že „největší koncentraci bělidel plátna a lněné příze vykazovalo v Čechách roku 1790 Šluknovsko a území mezi Děčínem, Českou Lípou, Libercem, Jabloncem a Frýdlandem a dále území mezi Semilou, Dvorem Králové, Náchodem a Broumovem“,⁵¹ avšak také již víme, že většina plátna (nebo příze) byla z Frýdlantska vyvážena k dohotovení za hranice, případně právě na Šluknovsko. Přesto máme k roku 1824, tedy v době úsvitu tovární výroby, zprávu o existenci plátenického mandlu v Mníšku a bělidel v Novém Městě pod Smrkem a Frýdlantu, kde bychom našli i tři valchy.⁵² Avšak vesnice, kde značná nebo převážná část obyvatel nalezala obživu

ve výrobu textilních výrobků, se navenek od jiných vsí – snad s výjimkou obvykle větší lidnatosti – nelišila. Změnu přinesl až nástup tovární výroby, který stvořil průmyslové vesnice.

Průmyslové vesnice

V intravilánu takové vesnice, často v jejím samém středu, vyrostla obvykle jedna, dvě nebo i více továren, většinou neúměrně velikých oproti stávající zástavbě. Etážová budova se vedle kostela stala novou dominantou, zpravidla její i převýšila, v čemž lze spatřovat jistou symboliku modernizace 19. století. K typickým takovým vsím náleží třeba již vzpomínaný Dětrichov, Jindřichovice pod Smrkem, Dolní Rásnice nebo Bílý Potok. Brutální vpád těchto areálů do dosavadní vesnické struktury nejlépe vynikne na snímcích (viz obr. 14).

■ Poznámky

⁴⁸ Někdy je zvažováno větší množství oken ve světnici u stavení s více stavy – Luděk Štěpán zmiňuje Podkrkonoší a Orlické hory. Nejedná se však o souvislé pásy oken, jaké známe u brusíren skla v Jizerských a Lužických horách. Srov. Luděk Štěpán – Josef Vařeka, *Klíč od domova*.

Lidové stavby východních Čech, Hradec Králové 1991, s. 231.

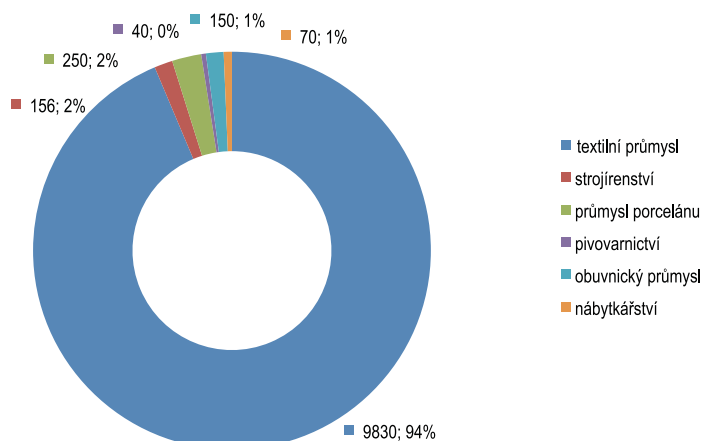
⁴⁹ Ibidem, s. 226–229. – Též Luděk Štěpán, *Lidové stavitelství ve stavebních plánech a mapách východočeských archivů (část I. Technické a společenské stavby)*, Pardubice – Ústí nad Labem 1990, s. 51–54.

⁵⁰ Až do 19. století bylo běžné ruční vřeteno a šlapací kolovrat, zaváděný v Čechách počátkem 17. století. Tkaní probíhalo na horizontálním podnožkovém stavu s různými brdy od plátnové po keprovou vazbu. Vzorované tkaniny se vyráběly na damašském stavu s individuálně ovládanými nitěnkami. (Od středověku do 18. století se stav zhotovoval ve dvou základních variantách: úzký, vertikální pro jednoho pracovníka v domácím tkalcovství a široký, horizontální pro dva pracovníky v cechovním soukenictví. Srov. Alexandr Nikolajevič Čistozvonov, *Genesis kapitalizma: problémy metodologie*, Moskva 1985, s. 270.) Značné zvýšení produktivity přineslo zavádění rychloběžného (též puzeného, létacího) člunku od druhé poloviny 18. století. Zpoždění v mechanizaci usnadnilo nástup anglické bavlněné příze po napoleonských válkách. Miloslav Pávek, *Počátky textilní výroby v českých zemích do konce 18. století*, in: *Z dějin textilu – Studie a materiály*, sv. 2, Ústí nad Orlicí 1982, s. 7–25, zde s. 13–14.

⁵¹ Viz Matějček (pozn. 47), s. 52.

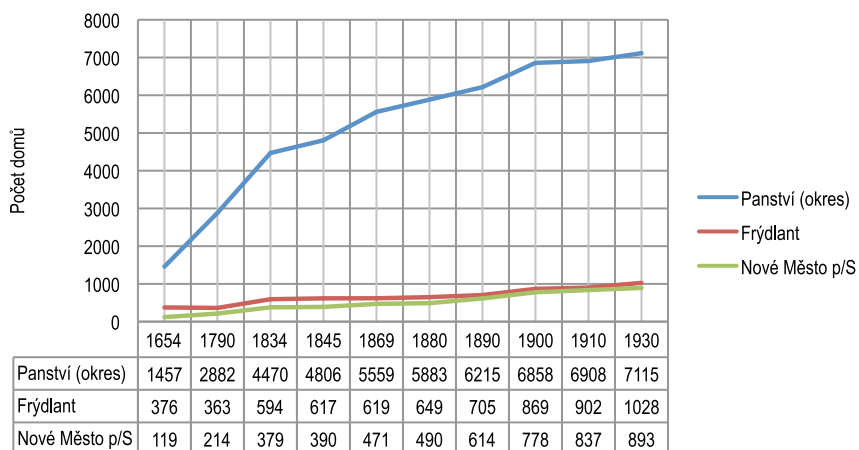
⁵² SOA Litoměřice, pobočka Děčín, HS Clam-Gallas, kart. 14, inv. č. 24, činžovní rejstřík z roku 1824.

Struktura průmyslu na okrese Frýdlant dle počtu zaměstnanců v roce 1914
(subjekty nad 30 zaměstnanců, vyjma těžby a zpracování dřeva a nerostných surovin)

18

Počet domů ve městech a vesnicích panství/okresu Frýdlant

19

Nejednalo se však jen o samotné výrobní areály. V pozdější fázi je mohla doprovodit tovární kolonie (Luh)⁵³ nebo zaměstnanecké domy (Dětrichov, Višňová),⁵⁴ případně výrazné rozšíření obytné zástavby (Jindřichovice pod Smrkem). Kvalitativně odlišné bydlení ve vilách v těsné blízkosti svých závodů si pořizovali majitelé továren (Jindřichovice a Nové Město pod Smrkem, Dolní Rásnice, Luh). To vše zásadním způsobem měnilo obraz těchto vesnic a vytvářelo někdy až bizarní skrumáže industriální, lidové a vilové historizující architektury, pro celý severočeský region typické.

Do jaké míry postoupila koncentrace výrobních kapacit v těchto velkých podnicích na přelomu století, v době dovršující se tzv. druhé průmyslové revoluce?⁵⁵ Na Frýdlantsku pozorujeme neobyčejně vysokou míru koncentrace

zaměstnanců a výkonu pohonných jednotek do největších podniků, z nichž dva (továrna na vlněné zboží Ignaz Klinger v Novém Městě pod Smrkem a mechanická tkalcovna, barevna, apretura E. Heintschel & Co. v Jindřichovicích pod Smrkem a Horní Rásnici) dokonce překročily hranici 1 000 zaměstnaných, čímž se v rámci Předlitavska zařadily mezi tzv. mamutí podniky. Této hranici téměř dosáhla také mechanická tkalcovna Fritsch & Co. se dvěma závody v Hejnicích a 830 zaměstnanci. Pro korekci těchto dat je třeba uvést, že velká část pracujících v průmyslu na Frýdlantsku byla zaměstnávána ve firmách s méně než dvaceti zaměstnanci (pily, cihelny, trhární, kovodílny). V absolutních číslech byl však rozhodující průmysl textilní. O jeho drtivé převaze v předvečer 1. světové války svědčí obr. 18.

Obr. 18. Struktura průmyslu na okrese Frýdlant dle počtu zaměstnanců v roce 1914 (subjekty nad 30 zaměstnanců, vyjma těžby a zpracování dřeva a nerostných surovin). Pramen: Vinzenz Preißler, *Die Heimat im Weltkrieg*, in: Erich Gierach – Josef Schubert (edd.), *Heimatkunde des Bezirkes Friedland in Böhmen, Allgemeiner Teil III, Die Geschichte des Friedländischen, Friedland 1926*, s. 39–44.

Obr. 19. Počet domů ve městech a vesnicích panství/okresu Frýdlant mezi lety 1654–1930. Pramen: Anděl – Karpas (pozn. 1), s. 226.

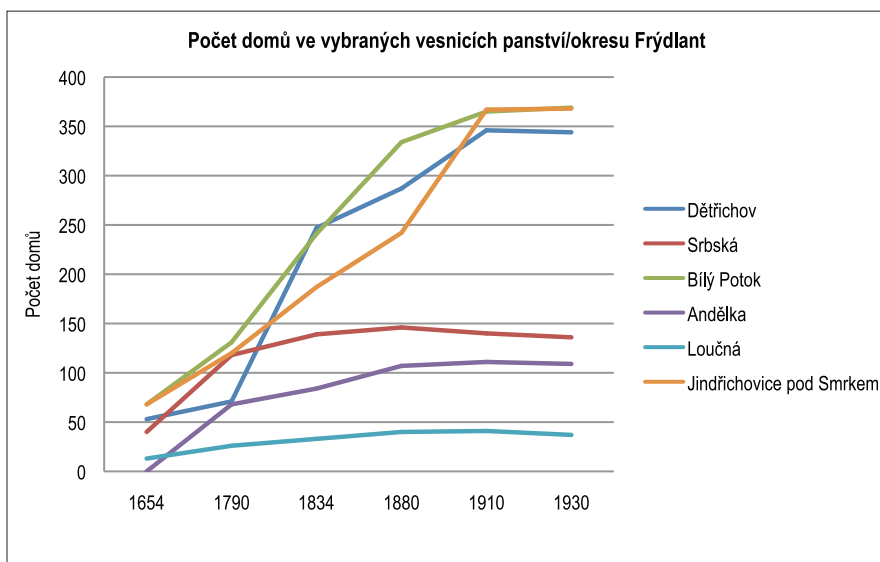
Jaký vliv měl tak razantní nástup velkopřemyslu na osídlení? Zatímco počet domů v obou městech rostl jen pozvolna a na přelomu 19. a 20. století se vzájemně téměř vyrovnal, zástavba venkova rostla s razantní dynamikou (obr. 19); velmi výrazně mezi lety 1654, 1790 a 1834, méně strmě, ale trvale pak ve druhé polovině 19. století, s vrcholem na jeho konci. Vzrůst v meziválečném období k maximu roku 1930 již nebyl tak výrazný, což svědčí o stagnaci regionu v období předmnichovské republiky. Pokud bychom vypočítali průměrný počet domů na jednu vesnici, zatímco v době pořízení Berní ruly roku 1654 činila tato hodnota přibližně 41 domů, v roce 1790 je to 70 domů, roku 1834 na 97 domů a roku 1910 již 147 domů na jednu vesnici. K více vypovídajícím výsledkům však dospějeme, porovnáme-li růst v jednotlivých obcích (viz obr. 20). Růst totiž nebyl

■ Poznámky

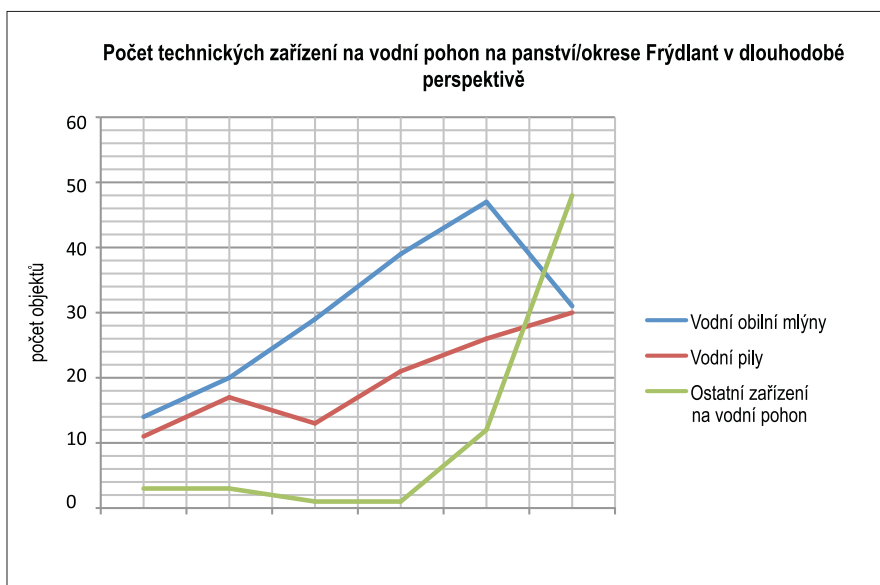
53 Severně od Lužské přádelny česané přize Anton Richter synové vznikla v letech 1896–1897 kolonie dvaceti domků. Většina z nich byla postavena ve dvojicích se zahrádkami systému Mülhausen. Pavel D. Vinklář – Dana Filipová et al., *Raspenava, Město na Smědě*, Liberec 2007. – Lukáš Beran – Vladislava Valchářová, *Industriál Libereckého kraje, technické stavby a průmyslová architektura*, Praha 2007, s. 96.

54 Při mechanické tkalcovně a barevně C. A. Preibisch v Dětrichově postupně v letech 1882, 1891 a 1896 vrostly tři zaměstnanecké domy. Viz Beran – Valchářová (pozn. 53), s. 92. Autorem domu pro zaměstnance Jutových závodů ve Višňově byl významný architekt Rudolf Bitzan. Více Petr Freiwilg, Jutové závody ve Višňově – společné dílo saských tvůrců, in: Lenka Popelová – Nikolay Brankov (edd.), *Architektura a udržitelný rozvoj/AUR14*, Praha 2015, s. 20–28.

55 Období zhruba od 80. let 19. století do 30. let 20. století, zakládající se na vyšším stupni koncentrace výroby ve velkopodnicích, na vyšší centralizaci kapitálu a vyšším stupni dělby práce, jakož i na manažerské a byrokratické organizaci podnikání. V technické sféře je spjatá s elektrifikací, spalovacími motory, pokroky v chemii, ocelářství, strojírenství a dalších oborech. Zdeněk Jindra – Ivan Jakubec et al., *Hospodářský vzestup českých zemí od poloviny 18. století do konce monarchie*, Praha 2015, s. 29.

20

21

rovnoměrný. Zatímco téměř čistě zemědělské vsi Andělka, Loučná a Srbská, ležící na severní hranici, z hlediska výstavby stagnují, industrializované vesnice prudce rostou. Zatímco například Andělka a Dětrichov mají v roce 1790 téměř stejný počet domů, v protoindustriální textilní výrobě silně zapojený Dětrichov strmě roste ještě před rokem 1834, tedy před začátkem industrializace. U Bílého Potoka s tradičně silnou dřevozpracující i domáckou plátenickou výrobou, na kterou tovární výroba plynule navázala, je růst v podstatě rovnoměrný. U Jindřichovic pod Smrkem si povšimneme strmého nárůstu počtu domů mezi lety 1880–1910, který lze přičíst rozvíjející se výrobě textilních závodů E. Heintschel & Co., druhého největšího podniku v okrese. I zde však můžeme pozorovat po 1. světové válce stagnaci.

Kontinuita výrobních lokalit

Milan Myška nahlédl otázku kontinuity dle výrobních odvětví. Zatímco diskontinuita je charakteristická pro obory, ve kterých technologické inovace zapříčinily jejich strukturální změny (např. hutnictví nebo některá odvětví potravinářství), pro textilní průmysl je příznačná kontinuita – továrny byly zakládány zejména v místech a regionech, kde existovala rozvinutá protoindustriální textilní výroba. Tendence k přesunu závodů do větších měst se prosadila až v závěrečné fázi industrializace.⁵⁶ Navíc, jak poznamenal Ákoš Paulinyi, ústředním problémem u výrobních zařízení na vodní pohon byla vázanost jejich stanovišť na vodní tok, a nikoliv jejich výkon nebo stupeň účinnosti vodního kola.⁵⁷ Pokud však byl v místě dostatek pracovní síly, infrastruktura, zajištěný odbyt

Obr. 20. Počet domů ve vybraných vesnicích panství/okresu Frýdlant mezi lety 1654–1930. Pramen: Anděl – Karpaš (pozn. 1), s. 226.

Obr. 21. Počet technických zařízení na vodní pohon na panství/okrese Frýdlant v dlouhodobé perspektivě. Pramen: SOA Litoměřice, pobočka Děčín, Urbář panství frýdlantského z roku 1381 [DVD], kart. 13, inv. č. 13. Dále viz Pazdřová (pozn. 4). – Julius Helbig, *Urbarium der Herrschaft Friedland vom Jahre 1631*, in: *Mitteilungen des Vereines für Heimatkunde des Jeschken-Isergaues*. IV., 1910, Nr. 3., s. 130–147. – Pavla Burdová et al. (edd.), *Tereziánský katastr český, svazek 3, Dominikál, Praha 1970*, s. 68–69. – Aleš Chalupa et al. (edd.), *Tereziánský katastr český, svazek 1, Rustikál (kraj A-CH), Praha 1964*, s. 79–81. – Sommer (pozn. 8 – Seznam a mapa vodních děl Republiky československé, Praha 1932, s. 9–12, 31.

(trhárny dodávaly místním přádelnám, přádelny tkalcovnám, tkalcovny apreturám) nebo mohly podniky v obchodních vztazích těžit z blízkosti hranice či existence kooperujících faktorů domácí výroby,⁵⁸ nebyl důvod umístění měnit. Továrny tak vznikaly často na místech vodních mlýnů a pil, přičemž využitím stávajících vodních děl a převzetím jejich vodního práva podnikatel ušetřil. Pregnantně tuto situaci popsal Jaroslav Matějček: „Zprůmyslnění a mechanizace nezměnily příliš stanoviště textilní výroby, která nebyla energeticky zvlášť náročná a naopak potřebovala značné množství pracovních sil, a to – při značné konkurenci mezi podniky i značné konkurenci zahraniční – levných pracovních sil. K zachování původní lokalizace textilní výroby přispělo i dlouhodobé využívání místních surovin – lnu a vlny. Tovární textilní výroba navázala na tradiční stanoviště ruční práce, kde byl zároveň dostatek vodní energie pro první fázi mechanizace. Železnice později často sledovaly vodní toky s už vybudovanými závody na hydraulický pohon, který se během druhé fáze průmyslové revoluce postupně měnil na parní. Tak se vytvořilo trvalé rozmístění textilní výroby zvlášť v horských a podhorských oblastech.“⁵⁹ O tom, jak výrazný rys kontinuita

■ Poznámky

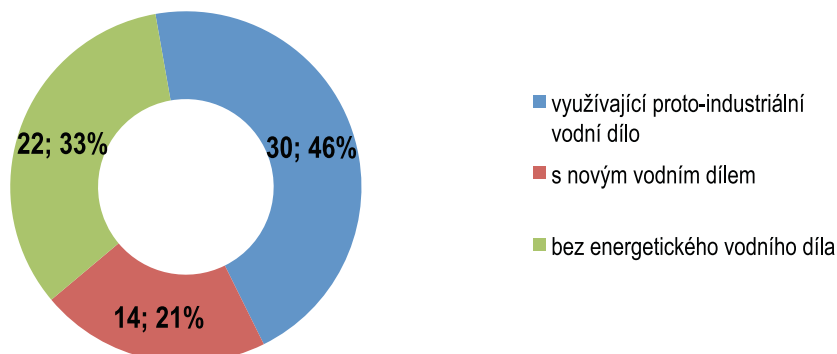
⁵⁶ Milan Myška, *The Industrial revolution: Bohemia, Moravia and Silesia*, in: Mikuláš Teich – Roy Porter (edd.), *The Industrial revolution in national context: Europe and the USA*, Cambridge 1996, s. 247–264, zde s. 257.

⁵⁷ Ákoš Paulinyi, *Průmyslová revoluce. O původu moderní techniky*, Praha 2002, s. 20.

⁵⁸ K otázce koexistence viz Myška (pozn. 38), s. 130–134. – Karel Marx uvádí, že „převrat ve společenském způsobu výroby (...) probíhá v pestré změti přechodných forem“. Karel Marx – Bedřich Engels, *Spisy, svazek 23. Kapitál I.*, Praha 1986, s. 508.

⁵⁹ Viz Matějček (pozn. 47), s. 48.

Průmyslové provozy v okrese Frýdlant dle vazby na proto-industriální vodní dílo v r. 1930

22

představovala, podávají svědectví vodní mlýny; právě v jejich několikasetleté existenci je trvání od středověku až do poloviny 20. století jasně pozorovatelné, což potvrzují i archeologické nedestruktivní výzkumy a odkryvy na lokalitách, které prošly zánikovou transformací.⁶⁰

Rekonstrukce vodních obilních mlýnů a pil pro potřeby textilní výroby je sledovatelná nejen na konkrétních objektech, ale i v souhrnných číslech (obr. 21). Vidíme, že s poklesem počtu vodních obilních mlýnů mezi lety 1834 a 1930 koreluje explozivní nárůst dalších technických zařízení na vodní pohon, nejčastěji textilních továren. Téměř polovina výroben továrního charakteru vznikla na vodních dílech protoindustriálních objektů (obr. 22). Druhou nejpočetnější skupinu staveb bez energetického vodního díla tvoří již čistě parostrojní provozy, často mechanické tkalcovny. Třetí skupinu představují zejména textilní továrny s novými vodními díly, obvykle přádelny v etážových budovách, vzniklé v první etapě industrializace „na zelené louce“.

Závěrem

Základním rysem zkoumaného území je vysoká míra kontinuity mezi předprůmyslovým a průmyslovým obdobím. Půdu pro nástup industrializace, probíhající zde od 50. let 19. století do 1. světové války, připravila intenzivní protoindustrializace, rodící se již v 16. století a vrcholící v druhé polovině 18. století. Neobyčejně důležitý faktor představovala poloha na hranici, která oba procesy výrazně stimulovala. To jsme viděli na příkladu textilní výroby pro mezinárodní trhy, která se rozvíjela v raně novověkém období. Pro druhou polovinu 19. století je charakteristická

koexistence domácké a tovární výroby, které se doplňovaly. Nejpresvědčivějším příkladem jsou textilní velkopodniky, jako v Novém Městě a Jindřichovicích pod Smrkem, Luhou nebo Dětrichově, založené faktory a v průběhu své existence kooperující s faktoriemi domáckých výrobců, ovládanými majiteli těchto závodů. Jednotlivá odvětví se nejen industrializovala, ale také koncentrovala se značným fázovým posunem. Zatímco v textilním průmyslu postupovala koncentrace velmi rychle – což však nebránilo existenci nejen faktorů, ale také komplementárně působící sítě menších a středních podniků, kooperujících s velkými závody –, pro stavební výrobu nebo potravinářství zůstala charakteristická značná rozdrobenost. Dobře to ilustruje neobyčejně hustá síť vodních mlýnů, pil a cihelen, která se udržela až do poloviny 20. století. Textilní průmysl se stal stářím i „tahounem“ industrializace regionu. Ačkoliv nezanedbatelné postavení získala i jiná odvětví, dominance textilní výroby byla drtivá; v roce 1914 tvořila 94 % všech podniků s více než 30 zaměstnanci.

Výrobní stavby ve sledované oblasti byly nejen v protoindustriálním, ale také v industriálním období úzce vázané na vodní toky. I podniky s plně parostrojním pohonem vyrůstaly v blízkosti starších, na vodu vázaných objektů, což bylo dáno provozními důvody, morfologií krajiny, sídelní strukturou a infrastrukturou, která vodoteče kopírovala. Vznikly zde tak několikakilometrové souvislé pásy průmyslových vesnic s dominantami textilních továren, které na sebe vázaly přežívající protoindustriální formy výroby. Tato hustě zalidněná území disponovala značným potenciálem početné, kvalifikova-

Obr. 22. Průmyslové provozy v okrese Frýdlant dle vazby na protoindustriální vodní dílo v roce 1930.

né a přitom levné (tj. nedostatečně placené) pracovní síly. Počátky uvedeného vývoje je třeba hledat ještě v předbělohorském období, kdy se již vyprofilovaly vesnice z velké části zaměřené na necechovní plátenickou výrobu. Jednalo se zejména o Dětrichov, Heřmanice, Větrov, ale také Kunratice, Horní Rásnici, Raspenavu a Luh. Jejich specializace se časem prohlubovala a výrobní kapacita výrazně převyšovala cechovní výrobu ve Frýdlantu a Novém Městě pod Smrkem. Zdá se, že nápadná koncentrace venkovské plátenické protoindustrialie do vesnic v povodí Olešky souvisela nejen s jejich sociální strukturou, ale také s polohou na hranici se Saskem, kam se plátno vyváželo k finální úpravě a přitom tamní obce poskytovaly rezervoár kooperujících pracovních sil. Vliv protoindustriální a industriální výroby se projevil v územním rozvoji takovýchto vesnic, charakterizovaných oproti čistě zemědělským vsím prudkým růstem obytné zástavby.

Čím může vnímání skrze optiku krajiny obohatit naše poznání průmyslového dědictví? Budeme-li chápat krajinu nejen jako geograficky vymezený prostor, ale také jako mnohovýrovné svědectví o výrobních aktivitách člověka, může nám ukázat dosud skryté souvislosti. Na příklad skutečnost, že dnes rekreační obec vděčí za svůj ráz dávno zaniklé výrobě, nebo že parní stroje přinesla na svá působiště „středověká“ vodní síla. Je-li prvním předpokladem ochrany a zachování staveb poznání a identifikace jejich hodnot, pak má tento přístup své místo také v památkové péči.

Článek vznikl v rámci výzkumného cíle Industriální dědictví, financovaného z institucionální podpory Ministerstva kultury dlouhodobého koncepčního rozvoje výzkumné organizace (DKRVO).

■ Poznámky

⁶⁰ Lucie Galusová, *Archeologie vodních mlýnů*, rkp. v tisku, s. 24, 44.